

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО
ПРОЦЕСУ**

Методичні рекомендації

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ**

Методичні рекомендації

Укладачі: В. М. Духневич, З. Ф. Сіверс

Кропивницький 2022

УДК 316.6:159.96:364.2
З 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
№12/22 від 08 грудня 2022 року

Рецензенти:

О. О. Горова, доктор психологічних наук;
О. Ф. Яцина, доктор психологічних наук;

З 12 **Забезпечення психологічної безпеки учасників освітнього процесу :**
методичні рекомендації / уклад.: В. М. Духневич, З. Ф. Сіверс ; Національна
академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної
психології. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. – 58 с.

ISBN 978-966-189-674-0

У методичних рекомендаціях представлено матеріали, які допоможуть фахівцям, що опікуються питаннями безпеки (насамперед психологічної), у розробленні та впровадженні відповідних безпекових проєктів, програм та заходів. Запропоновано технологію створення безпечного освітнього середовища, низку рекомендацій, зокрема щодо управління комунікативними ризиками в кризових ситуаціях.

Для психологів системи освіти, психологів ДСНС, викладачів психології закладів вищої освіти, студентів, науковців, соціальних педагогів-практиків і вихователів, фахівців із психології безпеки.

УДК 316.6:159.96:364.2

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2022
© В. М. Духневич, З. Ф. Сіверс, 2022

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Безпека в освітньому середовищі	6
1.1. Природа психологічної безпеки (безпека і безпечне середовище).....	6
1.2. Технологія створення безпечного освітнього середовища «Шість кроків до безпеки».....	13
Література до розділу.....	32
2. Безпека школярів у кризових і надзвичайних ситуаціях	33
2.1. Ефективна діяльність психологів ДСНС як фактор безпеки.....	33
2.2. Формування культури безпеки учнів – співпраця педагогів і фахівців ДСНС.	49
Література до розділу.....	57

ВСТУП

Кожен із нас постійно зазнає різних суспільних, техногенних та природних впливів, що змінюють нас і наше життя. До деяких ми швидко і легко пристосовуємося, адаптуємося і, відповідно, змінюємо свою поведінку та дії. Інші, навпаки, значною мірою порушують наш спокій і звичний ритм життя. До останніх можна віднести вторгнення Росії в Україну, пандемію коронавірусної хвороби 2019 (COVID-19), спричиненої SARS-CoV-2, які так чи інакше позначилися на кожному з нас. Значний вплив на життя країни і психологічний стан її громадян мали анексія Криму та воєнні дії на сході України у 2014 році, хоч частини населення ці події практично не торкнулися, аж поки 24 лютого 2022 року не розпочалося повномасштабне вторгнення РФ. Загалом небезпека виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та соціального плану постійно супроводжує наше життя. Останнім часом населення України все частіше потерпає від техногенних катастроф, зокрема спричинених агресією і терористичними діями РФ (обстріли житлової і критичної інфраструктури, вибухи боєприпасів, аварії на підприємствах, пожежі на сміттєзвалищах, підтоплення, знеструмлення тощо), стає жертвою терористичних актів (використання зброї, розпилення отрутохімкатів, вибухів, отруєння харчоблоків тощо). Надзвичайні ситуації соціального плану – «телефонний тероризм», булінг, тролінг тощо – можуть бути хоч і менш масштабні, проте так само мати значний вплив на людей, що так чи інакше стикаються із цими негативними психологічними явищами чи їхніми наслідками. Саме тому розробки, спрямовані на мінімізацію можливих ризиків, небезпек, на формування почуття захищеності як в окремих осіб, так і груп (спільнот), завжди будуть актуальними.

Пропоновані нами методичні рекомендації презентують матеріали, які допоможуть фахівцям, що опікуються питаннями безпеки (насамперед психологічної), у створенні належних умов для життя своїх «клієнтів».

Першу частину рекомендацій (укладач – канд. психол. наук В. М. Духневич) присвячено природі психологічної безпеки особистості, показано необхідність розроблення відповідних безпекових проєктів і програм. Обстоюється думка, що саме психологи мають необхідні знання і компетентності як щодо власне психологічної безпеки, так і щодо групових форм роботи, які можуть бути використані під час вирішення завдань із забезпечення безпеки освітнього закладу. Зокрема, запропоновано технологію створення безпечного освітнього середовища. Її представлено у вигляді послідовних кроків, виконання яких оптимізує та організує процес розроблення проєктів, програм чи заходів з безпеки. Запропоновано низку рекомендацій, які можуть бути корисними під час роботи над відповідними розробками.

У другій частині (укладач – канд. юрид. наук З. Ф. Сіверс) висвітлюється робота фахівців ДСНС, спрямована на забезпечення безпеки постраждалих та мінімізацію негативних соціально-психологічних наслідків надзвичайних ситуацій. Зокрема, наголошується, що важливою умовою забезпечення безпеки є ефективне планування та координація дій. Розглядаються основні типи заходів, реалізація яких покладається на фахівців ДСНС. Рекомендації містять низку практичних порад щодо: 1) профілактичних дій; 2) дій у надзвичайній ситуації; 3) післякризових дій. Також порушується питання про комунікативні ризики в кризових ситуаціях. Коротко описано особливості опрацювання інформації, психічні стани і поведінку постраждалих під час кризи. Наведено важливі правила комунікації з постраждалими і представниками масмедіа (для підвищення достовірності повідомлень та уникнення надмірності під час подання стресогенної інформації).

Представлені методичні рекомендації не є всеохопними і вичерпними, однак, на нашу думку, вони торкаються ключових сфер безпеки в освітньому середовищі і можуть слугувати практичним ресурсом для освітян та фахівців ДСНС.

1. БЕЗПЕКА В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Природа психологічної безпеки (безпека і безпечне середовище)

Відомо, що потреба в безпеці є однією із ключових для будь-якої людини та має свої унікальні прояви. І в ситуаціях, коли задоволення цієї потреби викликає певні труднощі (воєнні дії, катастрофічні події, епідемії, соціальні чи економічні потрясіння, інші радикальні суспільні зміни, які руйнують звичні стереотипи поведінки і сталий стиль та ритм життя тощо), на перший план виходять питання виживання. Проте навіть якщо не брати цей крайній випадок, потреба в безпеці так чи інакше завжди іманентно присутня в тому чи іншому вигляді у свідомості індивіда та має свої прояви. Потреба в безпеці диктує необхідність створення і підтримання особистістю таких умов, коли небезпеки фізичного, психологічного, соціального, економічного існування зведені до мінімуму. Природно, і окрема людина, і різні групи (зокрема громади) намагаються вибудувати своє життя таким чином, аби убезпечити себе від чинників, що можуть становити для них загрозу. Ми захищаємо своє життя, коханих і рідних, свою власність, свої переконання, відстоюємо свої права, честь та гідність у судах або ж зі зброєю в руках. Ми захищаємо тих, кого любимо, і те, що для нас є цінним. Потреба в безпеці може мати різні виміри та особливості на рівні індивідів і груп, а значить, на відміну від багатьох інших потреб, її неможливо повністю задовольнити раз і назавжди. Самі умови життєдіяльності є такими, що загрози, ризики та небезпеки завжди присутні в нашому житті.

Видатний американський психолог Абрагам Маслоу, засновник гуманістичної психології, автор відомої теорії, стверджував, що є певна ієрархія потреб. Він зазначав, що така ієрархія не є фіксованою і найбільшою мірою залежить від індивідуальних особливостей кожної людини. Більше того, у кожний конкретний момент часу людина буде прагнути до задоволення тієї потреби, що матиме більшу силу, яка для неї є важливішою.

Маслоу вважав, що потреби людини мають ієрархічну структуру:

- 1) *фізіологічні потреби* (потреби найнижчого рівня) пов'язані із самим виживанням людини. Це потреби в їжі, воді, захисті, відпочинку, сексуальні потреби;
- 2) *потреби в безпеці* охоплюють потреби в захисті від фізичних, соціальних, економічних, правових, психологічних та інших небезпек з боку навколишнього світу і впевненість у тому, що фізіологічні потреби будуть задовольнятися в майбутньому. В основі цих потреб лежить бажання стабільності, захисту від зовнішніх загроз (ми ставимо сигналізацію в будинку, шукаємо стабільну роботу, обираємо для життя більш безпечне місце, дотримуємося соціальної дистанції під час епідемії тощо). Людина, яка відчуває небезпеку або живе в очікуванні небезпеки, змінює свою філософію цінностей і філософію майбутнього, розглядає все, що відбувається з нею, крізь призму потреби в безпеці. В екстремальних ситуаціях, коли на перший план виходить необхідність виживання і прагнення безпеки набуває нав'язливого, хронічного характеру, людина не думає більше ні про що інше;
- 3) *соціальні потреби* (потреби в належності, дружбі, любові) об'єднують почуття належності до чого-небудь або кого-небудь, підтримки;
- 4) *потреби в повазі* – це потреби в особистих досягненнях, компетентності, повазі з боку оточення, визнанні;
- 5) *потреби в самовираженні, самореалізації* – потреби в реалізації своїх потенційних можливостей і зростанні як особистості.

До речі, 2010 року група вчених зі США та Канади оновила ієрархію потреб з урахуванням сучасних реалій та з огляду на біологічну сутність життя (Kenrick, Griskevicius, Neuberg, & Schaller, 2010). На їхню думку, базові потреби залишилися незмінними. Люди, як і раніше, потребують їжі, безпеки, належності та кохання. А от щодо верхніх рівнів потреб, то на перший план дослідники висунули три типи репродуктивних цілей: розвиток відносин,

пошук відповідного партнера і виховання дітей. Самоактуалізацію вони об'єднали з визнанням. Водночас учені вважають, що потреби часом зміщуються і є взаємозамінними (рис. 1).

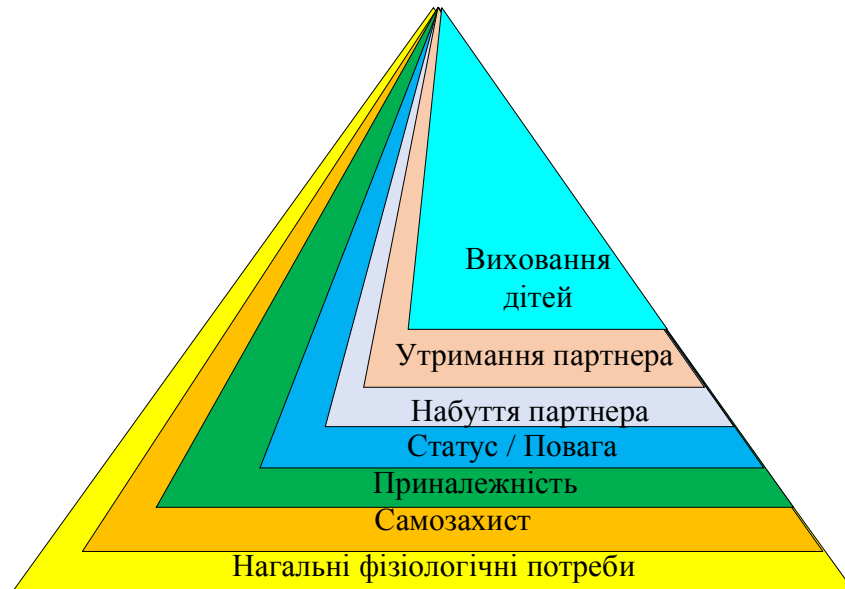

Рис. 1. Оновлена піраміда потреб

Отже, хоч тут потребу в безпеці й названо потребою в самозахисті, проте лише такий, біолого-психологічний, аспект розгляду явища, на нашу думку дещо звужує можливості соціально-психологічного розгляду. Адже потреба в безпеці є ширшою, ніж просто потреба захистити себе. У період кризових суспільних (медичних, політичних, економічних, соціальних тощо) змін, який ми нині переживаємо, потреба в безпеці набуває особливої значущості. Воєнні дії на сході, економічні та політичні негаразди, світова пандемія, криміналізація побутових конфліктів, політичні маніпуляції і т. ін. – усе це актуалізує почуття соціальної, економічної, медичної, правової, політичної, психологічної незахищеності; виникає невпевненість у власному майбутньому; посилюється почуття загрози власній безпеці та безпеці значущого соціального оточення.

Багато хто із сучасних дослідників тлумачить психологічну безпеку особистості як її захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз, які прямо чи

опосередковано порушують чи обмежують свободу людини в задоволенні базових потреб, перешкоджають удосконаленню та розвитку її здібностей. Відповідно, досягнення безпеки дає людині змогу повноцінно розвиватися, найбільш релевантно реагувати на зміну умов життя і не лише захищатися від загроз і небезпек, а й ставити нові життєві завдання, зважаючи на інтереси та потреби інших людей.

Т. Пухарева (2016) узагальнила результати досліджень проблеми психологічної безпеки особистості:

1) психологічна безпека, що суб'єктивно переживається як захищеність особистості від внутрішніх і зовнішніх загроз, є інтегративним психологічним явищем, що забезпечує оптимальне функціонування особистості. Відчуття психологічної безпеки сприяє позитивному розвитку особистості, її психологічному здоров'ю, задоволенню потреб на фізичному, особистісному, соціальному та духовному рівнях, реалізації інтересів та життєвих цілей.

Інакше кажучи, психологічна безпека особисті – це інтегративна характеристика суб'єкта, що відображає ступінь задоволеності його базисної потреби в безпеці та визначається за інтенсивністю переживання психологічного благополуччя/неблагополуччя;

2) психологічна безпека особистості може бути диференційована залежно від її представленості в певній сфері життєдіяльності, оскільки з різним ступенем виразності проявляється у відносинах з близькими і незнайомими людьми, у сімейних стосунках, у професійній сфері життя, в окремих групах тощо;

3) є різні форми забезпечення особистістю психологічної безпеки, які можна умовно поділити на активні і пасивні. До пасивних форм можна віднести механізми психологічного захисту, деякі стратегії поведінки в конфлікті (зокрема уникнення і пристосування); щодо забезпечення інформаційно-психологічної безпеки – догляд, ігнорування та ін. До активних форм забезпечення психологічної безпеки належать стратегії власної поведінки,

вольові якості, активне залучення знань і досвіду, здатність до виправданого ризику;

- 4) небезпеку для особистості можуть становити не тільки зовнішні чинники, а й власні, особисті, якості (агресивність, конфліктність, ригідність, занижена самооцінка, схильність до невиправданого ризику, недисциплінованість, показна сміливість тощо), спрямованість особистості, життєві цілі та способи їх досягнення (наприклад, криміналізація особистості);
- 5) психологічна безпека особистості може підтримуватися завдяки цілеспрямованому впливу на особистість, а саме за допомогою формування відповідних її рис, що допомагають людині самій справлятися із загрозами (розвиток випереджальної свідомості, стресостійкість, толерантність, вольова саморегуляція поведінки, життєстійкість). Такі особисті якості слід розглядати як засіб захисту власних інтересів, фізичного і психологічного здоров'я;
- б) можна говорити про специфіку психологічної безпеки особистості в кожному віковому періоді чи на певному етапі соціалізації. Ідеться про внутрішні, психологічні загрози, пов'язані з проходженням людиною вікових криз, їх подолання або дестабілізуючий вплив на особистість і життєвий шлях загалом. Динаміка психологічної безпеки зумовлена також різного порядку об'єктивними життєвими обставинами, з якими стикається людина (економічні та політичні кризи, побутові конфлікти, негаразди в сім'ї, природні і техногенні катастрофи тощо).

Безпека групи (спільноти)¹, на нашу думку, більш складне явище, адже безпека певної спільноти не є простою сумою безпек окремих членів цієї спільноти. Це певна інтегративна якість, яка проявляється ще й у тому, що порушення безпеки в цьому випадку впливає більшою чи меншою мірою на всіх суб'єктів цієї спільноти. Як мінімум – репутаційних, а значить і економічних збитків не уникнути. Саме тому різного роду групи (професійні

¹ Тут ці поняття ми використовуємо як синоніми.

спільноти, організації, установи, окремі громади тощо) спеціально розробляють систему бар'єрів, щоб мінімізувати можливі небезпеки та їхні негативні наслідки. Наприклад, на рівні окремого навчального закладу такими бар'єрами можуть бути фізичне обмеження доступу до закладу, відеоспостереження, різного роду регламенти і документи, що визначають параметри безпеки цього закладу та відповідні заходи.

І на рівні спільноти, і на рівні конкретної особистості важливим є аналіз ризиків, передбачення небезпек та загроз, що залежать і не залежать від них, здатність індивідуальних акторів і колективного суб'єкта уникати небезпек та небезпечних ситуацій, а в разі необхідності діяти грамотно, раціонально та відповідально.

Освітнє середовище, як частина життєвого середовища особистості, так само відчуває на собі вплив різних несприятливих чи негативних суспільно-політичних, економіко-правових та психологічних явищ. Ці явища так чи інакше впливають насамперед на психологічну безпеку (тобто таку, що має внутрішній зміст) окремої особистості чи групи.

Освітнє середовище, як простір реалізації потреб і мотивів, становлення та розвитку особистості і т. ін., залежить від різних суб'єктів, що своїми діями, вчинками чи поведінкою створюють та забезпечують належні умови взаємодії суб'єктів окремих навчальних закладів, а також відповідні умови навчання та праці. До таких суб'єктів відносять не лише відповідних фахівців, а й усіх тих, хто безпосередньо залучений в освітній процес, – учнів і батьків. Чи не головною загрозою, коли йдеться про взаємодію суб'єктів освітнього середовища, є отримання психологічної травми, що перешкоджає позитивному розвитку та шкодить психічному здоров'ю, перешкоджає задоволенню основних потреб, блокує можливості для самоактуалізації та самоздійснення. Психологічне насильство в процесі взаємодії – чи то у формі тролінгу, чи третирування, чи цькування і т. ін. – стає тим джерелом психотравми, що впливає не лише на того, хто зазнає насильства, чи на його найближче оточення, а й на тих, хто здійснює таке насильство, адже руйнація

конструктивних патернів взаємодії може проявлятися в майбутньому в різних ситуаціях.

І. Баєва пропонує такі **критерії психологічної безпеки освітнього середовища**. «Перший критерій – це *захищеність від психологічного насильства* в процесі взаємодії всіх учасників освітнього середовища. Загрозою для психологічної безпеки буде невизнання референтної значущості освітнього середовища його учасниками і, як наслідок, реалізація наміру покинути його або заперечити його цінності та норми. Тому другим критерієм психологічної безпеки освітнього середовища – його *референтна значущість*, що фіксується як ставлення до нього. Загрозою для психологічної безпеки буде незадоволеність усіх учасників освітнього середовища основними характеристиками процесу взаємодії, оскільки саме цей процес створює можливості та умови, що забезпечують особистісний розвиток. Емпіричними проявами тут є: емоційний комфорт, можливість висловити свою думку; шанобливе ставлення до себе; збереження особистої гідності; можливість звернутися по допомогу, врахування особистих проблем і труднощів; увага до прохань і пропозицій; допомога у виборі власного рішення. Третім критерієм психологічної безпеки освітнього середовища є *рівень задоволеності основними характеристиками процесу взаємодії*» (Баєва, & Гаязова, 2012) (курсив наш. – В. Д.).

На нашу думку, перелічені критерії важливі, проте їх перелік не є вичерпним, оскільки психологічна безпека може залежати й від суто фізичних чи технічних аспектів життєдіяльності окремого навчального закладу, які дають суб'єктам освітнього процесу **відчуття захищеності**. Описана нижче технологія створення безпечного освітнього середовища є спробою дати фахівцям інструмент для творення такого безпечного середовища, характеристики якого будуть узгоджуватися з потребами учасників освітнього процесу та організаційно-технічними можливостями окремих закладів освіти задовольняти такі потреби. А специфіка її застосування повинна відповідати рівню розвитку освітнього середовища кожного конкретного закладу освіти та

особливостям навколишнього, ширшого щодо цього закладу, соціального середовища. Розроблені проєкти та програми можуть і, головне, повинні істотно відрізнятися для міського і сільського закладу освіти, але бути побудованими на загальних принципах психологічної безпеки та забезпечення психологічного благополуччя суб'єктів освітнього середовища.

1.2. Технологія створення безпечного освітнього середовища

«Шість кроків до безпеки»

Очевидно, що освітнє середовище, як простір реалізації потреб та мотивів, становлення та розвитку особистості і т. ін., залежить від різних суб'єктів, що своїми діями, вчинками чи поведінкою створюють і забезпечують належні умови взаємодії, а також відповідні умови навчання та праці. Безпечне освітнє середовище Т. Цюман і Н. Бойчук визначають як середовище, де створено безпечні умови для навчання та праці, для комфортної міжособистісної взаємодії, яка сприяє емоційному благополуччю учнів, педагогів, батьків; як середовище, де немає будь-яких проявів насильства і достатньо ресурсів для запобігання цим негативним явищам, а також де дотримуються права і норми фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника навчально-виховного процесу. Згадані автори пропонують методичні рекомендації щодо розроблення *кодексу безпечного освітнього середовища (КБОС)*: «Головною метою КБОС у закладі є навчання дітей і дорослих безпечної взаємодії в навчально-виховному процесі, а також захист дітей від насильства та зловживань з боку однолітків і дорослих (батьків, опікунів або працівників навчальних закладів)» (Цюман, & Бойчук, 2018, с. 4).

Не применшуючи ролі цього важливого документа, зазначимо, що прикладною розробкою може бути не лише КБОС. Це можуть бути й окремі безпекові проєкти чи програми, заходи або регламенти. КБОС – це лише один із

можливих таких регламентів. Конкретний документ, програму чи проєкт належить визначати і розробляти на рівні конкретного закладу освіти.

Під час розроблення проєктів та програм безпечного освітнього середовища потрібно враховувати три напрями: **профілактичну (попереджувальну) роботу, дії (алгоритми дій) під час виникнення надзвичайної ситуації чи надзвичайної події², роботу з наслідками.** У кожному окремому проєкті безпечного освітнього середовища кожен із блоків має бути представлений тією чи іншою мірою. Загалом кожен такий проєкт має містити певні конкретні кроки (етапи) (табл. 1).

Таблиця 1

Технологічні кроки розроблення безпекових проєктів і програм

№ пор.	Назва кроку	Цілі, які ставлять перед учасниками	Зміст роботи і дії
1	Старт проєкту	Створення робочої групи та визначення принципів роботи.	Необхідно визначити учасників майбутньої розробки, презентувати формат і принципи майбутньої роботи над проєктом.
2	«Знайомство»	Постановка завдання та формування запиту на розроблення проєкту з безпеки.	Учасники повинні визначити формат майбутньої роботи, визначити свою роль та очікування від участі в пропрацюванні проєкту. У разі потреби має бути проведено поділ на групи та визначено модераторів для кожної з груп. Учасники роботи мають взяти на себе відповідальність за зміст та якість майбутньої розробки.

² Важлива ремарка. Ми використовуємо категорію надзвичайна ситуація в широкому значенні, тобто не лише як «обстановку на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності» (*Кодекс цивільного захисту України, б. д.*). Надзвичайна ситуація може бути і соціального, або психологічного, плану. Наприклад, булінг у школі або використання зброї на території закладу освіти тощо. І постраждалих під цим кутом зору може бути більше ніж одна конкретна особа. Постраждалими можуть бути інші люди, що бачили чи чули щось, батьки, чії діти постраждали, і т. д.

№ пор.	Назва кроку	Цілі, які ставлять перед учасниками	Зміст роботи і дії
3	Проблематизація	Аналіз технічних, організаційних, економічних, управлінських, HR (управління персоналом) та інших проблем, перешкод і труднощів у вирішенні поставлених завдань та досягненні заданих цілей.	Учасники повинні осмислити проблеми, пов'язані із забезпеченням безпеки учасників освітнього процесу та формуванням безпечного освітнього середовища. Напрацьовуються поняття, за допомогою яких спільні цілі чи проблеми визначаються та осмислюються авторами в спільній дії і в єдиних уявленнях та поняттях.
4	Оптимізація і цілепокладання	Визначення перспектив формування безпечного освітнього середовища: <ul style="list-style-type: none"> • можливі і необхідні напрямки, • побудова оптимальної моделі безпечного освітнього середовища, • виділення потенційно перспективних напрямів формування безпечного освітнього середовища загалом. 	Учасники генерують оптимальну модель безпечного освітнього середовища, проєктують дії, до яких учасники залучені як представники освітнього закладу і як інші суб'єкти освітнього процесу.
5	Пошук ресурсів	Розроблення стратегії реалізації напрацьованої моделі безпечного освітнього середовища. Розроблення варіантів реалізації проєкту (розвиток потенційно перспективних напрямів забезпечення безпеки).	Учасники визначають засоби або ресурси, за допомогою яких виконуються різні проєкти з безпеки, значущі для учасників. Формуються загальні цілі чи проблеми, для досягнення та розв'язання яких учасники створюють або застосовують спільну мову.
6	Проектування	Визначення способів організації безпечного освітнього середовища за наміченою програмою.	Учасники визначають способи організації самостійного просування за наміченою програмою побудови безпечного освітнього середовища; розробляють обґрунтування «хто і що має зробити, у які терміни, з ким взаємодіяти (схема розподілу відповідальності, обов'язків і строків виконання робіт).

Крок 1. Старт проєкту

Як відомо, суб'єктами освітнього процесу є не лише відповідні фахівці закладу освіти, учні, а й батьки. Так само інституційний складник освітнього

середовища може бути представлений не лише педагогічними працівниками, психологами системи освіти, адміністрацією і технічним персоналом окремого закладу освіти, а й іншими колективними суб'єктами, що впливають на життєдіяльність цього закладу (районна чи міська адміністрація; організація, якій підпорядкований заклад освіти; керівництво окремої територіальної громади тощо). Цю обставину потрібно враховувати під час розроблення відповідних безпекових програм, нормативів чи заходів, коли йдеться про можливість залучення необхідних ресурсів.

Робоча група, зрозуміло, не виникає сама по собі. Завжди є «замовник» – той, для кого проблема безпеки є найбільш актуальною. Це не завжди адміністрація закладу освіти. З відповідною ініціативою можуть виступити як батьки, так і представники територіальних громад, наділені владними повноваженнями. В ідеалі саме «замовник» є тією силою, що буде рухати весь проєкт та сприяти пошуку необхідних ресурсів для його реалізації.

До робочої групи мають бути включені: 1) представники адміністрації закладу освіти, 2) педагоги і психологи закладу, 3) учні старших класів (якщо можна) або студенти ЗВО та 4) батьки, якщо йдеться про ЗЗСО. Чому ми рекомендуємо залучати учнів до такого роду проєктів? Тому що в разі дотримання низки принципів, наведених нижче, це дасть змогу розглянути проблему психологічної безпеки та захищеності саме з позиції тих, кого освітнє середовище має розвивати.

Першим завданням, що передуює початку будь-якої роботи, має стати обґрунтування **принципів**, що мають бути покладені в основу розроблення безпечного освітнього середовища. Ми пропонуємо такі:

1. *Принцип партнерства.* Цей принцип передбачає, що всі суб'єкти освітнього процесу є рівноправними (це не відмінняє вимогливості вчителя), а взаємини та стосунки вибудовуються на основі прозорості і довіри. За такої умови кожна сторона демонструє зацікавленість у дотриманні не лише своїх інтересів, а й інтересів іншої сторони. Формула цього принципу: «інтереси

іншої сторони так само важливі, як і мої». Це передбачає також готовність спільно вирішувати різноманітні проблемні питання, а за потреби - іти на компроміси.

2. *Принцип взаємного розвитку.* Передбачає можливість взаємного навчання і взаємного розвитку всіх суб'єктів освітнього процесу. У процесі спільного обговорення чи опрацювання ідеї та пропозиції, що можуть бути запропоновані учнем, мають таку саму вагу, як і ідеї директора. В основі рішень, які будуть ухвалюватися, має бути взаємодія, а не вплив.
3. *Принцип психологічного захисту особистості кожного суб'єкта освітнього процесу,* що визначає неприйнятність психологічного насильства у взаємодії. Незахищений має отримати ресурс, психологічну підтримку та захист права на безпечну взаємодію.
4. *Принцип цінності особистості.* Цей принцип означає, що людське життя, людська честь та гідність є тими ключовими цінностями, що мають бути покладені в основу моделювання безпечного освітнього середовища. Усі можливі загрози, ризики та небезпеки повинні бути максимально враховані.
5. *Принцип унікальності* визначає, що розроблення проєктів і програм безпечного освітнього середовища та їх реалізація мають здійснюватися індивідуально, відповідно до потреб конкретного закладу освіти і запитів суб'єктів освітнього процесу, що забезпечується цим закладом. Це передбачає аудит та врахування конкретних загроз, ризиків і небезпек, що можуть мати місце в цьому окремому закладі освіти.
6. *Принцип комплексності оцінки загроз, ризиків та небезпек,* що стверджує необхідність їх оцінювання в нерозривній єдності. Зовнішні ризики чи загрози (наприклад, ризик повені) не можна розглядати без оцінювання внутрішніх ризиків (наприклад, ризику булінгу чи тролінгу окремих людей).
7. *Принцип мінімаксу,* що означає необхідність розроблення тих проєктів чи програм, які будуть давати максимальний ефект за мінімальних витрат (людських, фінансових, організаційних тощо).

8. *Принцип взаємної відповідальності* встановлює, що розроблення безпечного освітнього середовища – це спільна відповідальність усіх суб'єктів освітнього процесу. Створення окремих безпекових програм чи заходів, їх оновлення тощо мають здійснюватися на постійній основі і не бути обов'язком лише однієї сторони. Наприклад, профілактика булінгу в сім'ї така ж важлива, як і в школі.

Це не означає, що ці принципи є достатніми чи вичерпними. У разі потреби принципи можуть бути доповнені чи видозмінені людьми, що будуть брати участь у відповідних розробках. *Смисл принципів – задати рамки, у яких буде відбуватися розроблення проєктів, програм чи регламентів безпечного освітнього середовища конкретного закладу.* Запровадження принципів створює саму можливість та задає умови діяльності робочої групи. Це те, що визначає характер майбутнього «знайомства» і якість залучення учасників до розроблення проєкту.

Рамки принципів задає організатор робочих груп (зазвичай представник освітнього закладу або територіальної громади). Ці принципи під час роботи групи можуть бути *основою для розроблення правил групової роботи.*

І ще одне. Уведення таких принципів переводить формат роботи з «виробничої наради» у формат «творчого проєкту». Окрім того, це означає, що цей формат роботи передбачає статусну рівність усіх учасників майбутньої розробки: будь-які пропозиції мають однакову силу і, якщо раптом у подальшому група не зможе дійти згоди, окрема пропозиція може презентуватися як окрема точка зору, що має право на існування. А особа, що буде ухвалювати остаточне рішення про реалізацію напрацювань групи, буде мати змогу запропонувати це рішення та підтримати його реалізацію чи, навпаки, відхилити.

У разі відхилення таких індивідуальних чи групових пропозицій (раптом група запропонувала проєкт, який через ті чи інші причини не може бути реалізований, а перевірку

запропонованих рішень на доцільність і вірогідність не було зроблено в групі) завжди має бути аргумент, чому запропоноване рішення не може бути реалізовано. Або має бути пояснення, яким чином, за яких умов можна врахувати і реалізувати все те, що було напрацьовано й запропоновано.

Крок 2. Знайомство

Робота групи має починатися з формування запиту-завдання на розроблення безпекового проєкту (чи окремих проєктів). У цьому рамковому виступі необхідно окреслити суть проблеми та сформулювати очікування щодо результату. Образ цього результату має бути досить чітким, проте не закритим, аби учасники розробки мали змогу, працюючи на задоволення цього запиту, вбудувати в кінцевий образ результату свої очікування та потреби. В ідеалі під час формування запиту-завдання мають бути озвучені умови або вимоги до проєкту та закладені критерії, яким він має відповідати.

Після цього необхідно визначити формат майбутньої роботи. Скажімо, така робота може тривати кілька днів підряд (наприклад, з п'ятниці і до неділі). Або вона може здійснюватися у визначений час (наприклад, по 2-4 години) і визначені дні. Рішення про це приймає сам організатор роботи після попереднього узгодження з майбутніми учасниками. На цій зустрічі, коли формується запит-замовлення на розроблення проєкту, інформацію про формат роботи просто доводять до учасників. Після цього організатор складає повноваження і головним стає ведучий, або модератор (аж допоки роботу не буде завершено). Таким модератором може бути психолог, оскільки до його професійної компетенції належить питання модерації та організації взаємодії.

Якщо це значущий проєкт, що має перспективи великого фінансування, доцільно розбити майбутніх учасників на окремі робочі групи з визначеними ролями. Наприклад, такими групами можуть бути «батьки», «учні», «учителі», «адміністрація». Завдання такої групи – розглянути питання з позиції саме своєї групи. Це не означає, до слова, що в групі «учні» не може бути, скажімо, батьків чи вчителів. І навпаки, що до групи «адміністрація» не можуть увійти

інші суб'єкти освітнього процесу. Загалом такі групи працюють окремо одна від одної, лише час від часу презентуючи та обговорюючи результати (після завершення кроків 3, 4, 5 і 6). Якщо ж усі суб'єкти працюють разом, розподіл на групи не відбувається. В обох випадках завдання модератора полягає в тому, аби кожен з учасників мав рівні можливості висловити своє бачення та запропонувати свою ідею. І якщо для когось це складно, він повинен брати під інструментальну опіку тих, кому це складно, допомагаючи висловити їм свою думку.

Отже, після того, як організатор склав свої повноваження, доцільно витратити пів години – годину часу на обговорення запиту та самовизначення кожного учасника майбутньої розробки. Під час обговорення, крім того що кожен має представитися і визначити, як до нього можна звертатися (краще, щоб усі зверталися одне до одного на ім'я і на «ти» або на «ви», навіть якщо статуси в реальному житті різні, – але всі мають визначити це як основу для майбутнього спілкування), кожен учасник має озвучити відповіді на три запитання:

1) «навіщо це мені?»,

2) «що я хочу тут досягнути? Який результат я хочу отримати для себе особисто?»,

3) «що я можу запропонувати іншим? Які мої знання чи бачення можуть бути корисними?».

Важливе зауваження. Наш досвід практичної роботи показує, що цим кроком не можна нехтувати. Або робити його «абияк». У груповій роботі через різні причини та обставини не всі хочуть брати участь. Проте якщо особу залучено до відповідного проєкту, потрібно допомогти їй інтегруватися в робочу групу та створити можливості для її інтелектуального і творчого вияву. І це можна зробити саме завдяки приєднанню через самовизначення себе в майбутній розробці.

Можуть бути ситуації, коли людина вже «зняла свої погони», але інші, попри все, і далі наділяють більшою владою ту чи іншу особу. Або коли людина не «зняла свої погони» і далі залишається в статусі, яким володіє в реальному житті. Таке шкодить як роботі, так і результату, тому завдання модератора – зробити так, аби всі мали рівні статуси та можливості в обговоренні. Щоб уникнути цього, можна ще раз повернутися до принципів роботи та оформити їх у вигляді правил роботи групи.

Крок 3. Проблематизація

На цьому етапі – першому, по суті, просуванні у вирішенні конкретних завдань – учасники мають здійснити аналіз проблем, перешкод і труднощів у реалізації поставлених завдань та заданих цілей щодо безпеки. У межах цього кроку можна обговорити, наприклад, такі питання:

- Які є технічні проблеми щодо організації та забезпечення безпеки в закладі освіти? Що з технічної точки зору в плані безпеки освітнього процесу викликає занепокоєння? Які технічні (фізичні) особливості закладу не дають змогу ефективно вирішувати питання безпеки? Які саме питання?
- Які є організаційні проблеми організації та забезпечення безпеки в закладі освіти? Що саме заважає організації та управлінню питаннями безпеки в закладі?
- Які проблеми організації та забезпечення безпеки в закладі освіти лежать в економічній площині? Які обмеження, проблеми та перешкоди щодо фінансування безпекових проєктів і програм є в закладі?
- Які проблеми організації та забезпечення безпеки є суто організаційними? Як підходять до вирішення питань безпеки в закладі освіти? Якими регламентами користуються учасники освітнього процесу щодо питань безпеки? Чи повною мірою описують ці документи всі проблеми щодо безпеки, які вже є чи можуть виникнути в закладі освіти?

- Які проблеми організації та забезпечення безпеки учасників освітнього процесу лежать у площині людських стосунків? Як проблеми є в організації взаємодії різних суб'єктів освітнього процесу? Які проблеми пов'язані із стосунками між різними учасниками освітнього процесу? Які негативні явища (булінг, тролінг, секстинг, насильство, зневага, об'єктне ставлення і т. ін.) трапляються в закладі освіти?
- З якими інформаційними ризиками та небезпеками стикаються учасники освітнього процесу? Які проблеми породжують ці ризики та небезпеки і до яких наслідків призводять?
- Які ще проблеми у сфері безпеки є в нашому закладі освіти загалом?
- Чи є проблеми в організації протидії небезпекам?
- Що нам заважає ефективно запобігати небезпекам або вирішувати питання щодо усунення небезпек, які вже є чи можуть раптово виникнути?

Цей перелік, зрозуміло, не є вичерпним чи достатнім. Учасники обговорень з огляду на поставлені на першому кроці завдання мають самі вирішити, які з аспектів безпеки освітнього середовища потребують від них більшої чи меншої уваги. Наприклад, питання фізичної безпеки частково вирішується обмеженням фізичного доступу сторонніх осіб на територію закладу освіти (питання в тому, наскільки ефективно), а от, скажімо, психологічна безпека, можливість розвиватися, захищеність гідності та цінностей і т. ін. будуть більш актуальні. Або, навпаки, наскільки фізичний простір убезпечує учасників освітнього процесу від вибухонебезпечних предметів чи можливих обстрілів і т. ін.

Як окреме і спеціальне питання варто розглянути таке:
 Які можуть трапитися надзвичайні події чи надзвичайні ситуації? Наскільки ми до них готові? До яких надзвичайних подій (ситуацій) ми не готові?

Скажімо, такими надзвичайними подіями чи ситуаціями можуть бути розпилення невідомих речовин у приміщеннях освітнього закладу,

використання зброї на території школи (як це було в Полтаві 6 вересня 2021 року, коли колишня учениця поранила з арбалета двох учителів), можливі аварії чи катастрофи на територіях чи підприємствах, розташованих неподалік від освітнього закладу, тощо.

Після цього можна обговорити і виділити **причини, що породжують незадовільний стан питань безпеки** в освітньому закладі. Обов'язково виокремити ключові. У подальшому це дасть змогу більш чітко формулювати пропозиції. Адже на цьому етапі *важливо залишатися саме в процесі розгляду проблем, а не переходити до пропозицій щодо їх вирішення або до безпосереднього вирішення*. Учасники повинні осмислити всі ті проблеми, перешкоди і труднощі, які пов'язані із забезпеченням безпеки учасників освітнього процесу та формуванням безпечного освітнього середовища конкретного закладу освіти загалом.

Результатом роботи на цьому етапі стануть не тільки списки з обґрунтуванням проблем та їхніх причин. А й буде зроблено перший крок до формування спільного бачення та однакового розуміння безпекових питань різними учасниками освітнього процесу (і адміністрацією, і педагогами, і психологами, і батьками, і дітьми. Адже бачення, скажімо, дітей щодо питань безпеки може кардинально відрізнятися від бачення інших учасників – про можливі приниження, зверхність, зневагу до окремих дітей чи педагогів і т. ін. інші можуть просто не знати).

Ще раз наголосимо: пройти цей етап швидко неможливо, та й було б і неправильно. Адже тільки якісне пропрацювання проблем дасть змогу сформулювати дієві пропозиції щодо їх відвернення, усунення та мінімізації можливих наслідків.

Крок 4. Оптимізація та цілепокладання

Відповідно до виявлених на попередньому кроці проблем, ризиків, негараздів, перешкод і труднощів у розвитку безпечного освітнього середовища на цьому етапі обговорення має фокусуватися навколо перспектив формування та розвитку такого середовища, що задовольняло б наявні потреби та запити і максимально враховувало можливі небезпеки. Залежно від завдань, поставлених перед учасниками розроблення безпекових проєктів та програм, обговорення може вестися щодо 1) можливих і необхідних напрямків побудови безпечного освітнього середовища; 2) побудови оптимальної моделі безпечного освітнього середовища, яка буде найбільш затребуваною саме в цьому освітньому закладі; а також 3) опрацювання потенційно перспективних напрямів формування безпечного освітнього середовища загалом. Зазначені три аспекти можна розробляти як окремо один від одного, так і всі разом, залежно від того, яке завдання поставлено.

На цьому кроці учасники мають розробити та запропонувати оптимальну модель безпечного освітнього середовища, а також визначити можливі дії чи алгоритми дій, які потрібно виконувати в разі виникнення загрози чи порушення безпеки конкретного освітнього закладу. Такого роду розробки мають бути створені, якщо щодо цього є потреба і запит, за всіма напрямками забезпечення безпечного і психологічно комфортного освітнього середовища. На обговорення учасників можна винести, наприклад, такі питання:

- Які технічні і технологічні рішення потрібні для забезпечення фізичної, соціальної, психологічної безпеки учасників освітнього процесу та їхнього психологічного комфорту? Чи повинні ці рішення стосуватися суто освітнього процесу (наприклад, встановлення турнікетів чи пропускнуої системи на вході в заклад освіти)? Чи ці рішення можуть враховувати інші ситуації, що можуть бути поза освітнім закладом? Скажімо, встановлення камер відеоспостереження на території, що прилягає до закладу освіти. Або ж розширення функціоналу сайту цього закладу, куди можна подати скаргу

(анонімно чи адресно) щодо дій учителів, учнів і т. ін., що принижують гідність особистості; або повідомлення про булінг, насильство тощо.

- Який простір є безпечним з погляду адміністрації, дітей, батьків, громади? Які параметри безпеки потрібно врахувати? Які параметри цього простору є ключовими з погляду організації безпеки?
- Як має бути організовано безпечний освітній простір саме в нашому освітньому закладі?
- Як має бути організовано управління освітнім простором саме в нашому закладі, аби він був безпечним і комфортним для всіх учасників освітнього процесу?
- Як можна оптимізувати вирішення питань безпеки в освітньому закладі?
- Яким чином має бути організовано вирішення ситуацій, що впливають на безпеку учасників освітнього процесу (який механізм чи механізми розв'язання проблемних небезпечних ситуацій)?
- Які можливі ризики, небезпеки та загрози потрібно зафіксувати у відповідних регламентах (документах) освітнього закладу? Як засвідчує практика, у документах закладу часто бракує інформації щодо цього. Крім того, не розкрито процедури втручання в разі виникнення фізичної, психологічної чи соціальної загрози для учнів, учителів, батьків і персоналу школи. Тому ще одне питання – які процедури втручання потрібно розробити (у процедурах, які буде розроблено згодом, має бути висвітлено: що і коли потрібно робити, хто повинен робити, до кого звернутися, які документи оформити, за яким зразком).
- Яким чином мають вирішуватися різні конфлікти в освітньому закладі? Як мінімізувати можливість появи та прояву різних негативних психологічних явищ (булінг, тролінг, зневага, насильство, об'єктне ставлення і т. ін.)? Як можна, потрібно та необхідно оптимізувати взаємодію різних суб'єктів освітнього процесу, аби це було психологічно і фізично безпечно та комфортно для всіх сторін?

- Як організувати навчання педагогічних працівників з питань захисту дітей і механізмів реагування на ризиковані, небезпечні, загрозливі ситуації?
- Що саме має бути покладено в основу навчання дітей з питань безпеки освітнього середовища (конкретного) закладу освіти – чого навчати? Як має бути організовано таке навчання?
- Як має бути організовано навчання батьків з питань ефективного спілкування з власною дитиною, захисту дітей і позитивних методів виховання без фізичних покарань та психологічного тиску на дитину?
- Як має бути організовано ефективне протистояння інформаційним ризикам і небезпекам? Що і як потрібно зробити, аби швидко подолати негативний вплив різних небезпечних інформаційних повідомлень, провокацій, небезпек (у віртуальному середовищі зокрема)? Якими є зони відповідальності освітнього закладу і батьків щодо безпечної поведінки дитини в мережі Інтернет?
- Як має бути організовано безпечне дозвілля в освітньому закладі? Що таке «безпечні стосунки» і як вони мають реалізовуватися на практиці між усіма учасниками освітнього процесу?
- Які програми саморозвитку потрібно започаткувати? Як має бути організована допомога щодо планування життєвого шляху та професійного самовизначення для учнів? Як має бути організована профілактика соціальних небезпек (вживання наркотиків, вербування в деструктивні культу тощо)?
- Які ще проблеми функціонування освітнього середовища ми повинні вирішити з погляду безпеки учасників освітнього процесу? Якими мають бути заходи щодо запобігання та протидії небезпекам? Як краще усувати можливі негативні наслідки? Як це має бути організовано?
- Які надзвичайні ситуації чи надзвичайні події потрібно врахувати в нашій моделі безпечного освітнього простору? На що нам потрібно зважати, аби мінімізувати можливість настання таких подій або наслідків від таких подій чи ситуацій?

- Як має бути організована взаємодія з відповідними службами і структурами (зокрема з поліцією, ДСНС та ін.) у ситуаціях, що є небезпечними (критичними, екстремальними) для учасників освітнього процесу? Які заходи потрібно спланувати, щоб представники поліції (зокрема шкільний офіцер поліції), представники ДСНС, психологи, соціальні працівники тощо могли вчасно долучитися та провести відповідну роз'яснювальну чи профілактичну роботу?
- Які ризики, загрози та небезпеки є найбільш імовірними і які насамперед треба врахувати під час розроблення безпекових проєктів і програм?

Якщо на попередньому кроці учасники приділили належну увагу

визначенню причин, що лежать в основі імовірних небезпек, то відповідь на це питання фактично може стати основою для всього обговорення в цьому блоці. В ідеалі учасники отримають модель безпечного освітнього середовища їхнього

освітнього закладу. І коли таку модель буде створено, варто поставити ще декілька питань:

1) Що ще потрібно врахувати в запропонованій моделі безпечного освітнього середовища, щоб максимально бралися до уваги потреби всіх учасників освітнього процесу?

2) Чи врахована в моделі безпечного освітнього середовища можливість для учнів, батьків, персоналу школи протистояти можливому психологічному тиску (маніпуляціям, насильству, агресії, цькуванню тощо) та відстоювати свої або спільні інтереси?

Така модель фактично має відображати уявлення учасників роботи про основні правила, процедури для забезпечення в освітньому закладі комфортних умов навчання та взаємодії всіх учасників освітнього процесу. До слова, одним із прикладних аспектів розробленої моделі можуть бути правила і процедури формування, розвитку та підтримання безпечного освітнього середовища в закладі освіти.

Важливо! На цьому етапі мають бути максимально пропрацьовані всі можливі чи необхідні (або відповідно до запиту) питання оптимізації та організації освітнього простору щодо питань безпеки. Оцінка можливості їх реалізації – окремий крок. Навіть якщо щось здається неважливим чи неможливим, не варто від цього відмовлятися, адже наступний крок – це пошук необхідних ресурсів.

Загалом оптимальна модель безпечного освітнього середовища конкретного освітнього закладу має враховувати по змозі більшість ризиків, загроз і небезпек, які можуть вплинути на право дітей та працівників закладу освіти на безпеку, а також на можливості всіх учасників освітнього процесу задовольнити їхню потребу в безпеці найбільш екологічним способом для інших.

Крок 5. Пошук ресурсів

Якісне пропрацювання попереднього кроку може дати цікаві і необхідні пропозиції, ідеї та бачення необхідних і належних безпекових заходів, проєктів чи програм. Проте поки що незрозуміло, які ресурси для їх реалізації потрібні. Запуск і підтримання безпекових програм – це завжди відповідальний крок, адже можуть знадобитися не тільки фінанси, а й людські, організаційні, інформаційні чи часові ресурси. Проте це не означає, що цікавий проєкт не може бути реалізований чи модифікований відповідно до наявних умов. Тому наступний крок – це визначення і пошук необхідних ресурсів.

На цьому етапі відбувається розроблення стратегії досягнення запропонованої моделі безпечного освітнього середовища. А також здійснюється напрацювання варіантів реалізації проєкту чи проєктів (розвиток потенційно перспективних напрямів забезпечення безпеки учасників освітнього процесу).

Учасники роботи повинні визначити засоби і ресурси, необхідні для запуску, реалізації та підтримання окремих безпекових проєктів і програм, що були запропоновані на попередньому кроці. Якись із напрямів не будуть вимагати великого фінансування (наприклад, розроблення кодексів, регламентів, нормативів тощо безпечного освітнього середовища), а якись,

навпаки, будуть можливі лише за умови відповідного грошового забезпечення (скажімо, встановлення камер відеоспостереження на вулиці, модернізація сайту освітнього закладу, встановлення додаткових засобів верифікації особистості тощо). Окремі заходи можуть бути реалізовані шляхом укладання відповідних угод (можливо, із залученням окремих посадових осіб) із «сусідськими вартами» чи іншими громадськими об'єднаннями, які опікуються питаннями безпеки громадян на території, де розташований заклад освіти.

На цьому етапі потрібно оцінити:

- Які із запропонованих рішень є економічно доцільними і необхідними для забезпечення безпеки в закладі освіти? Які є необхідними, хоча економічно не дуже вигідними? А які, навпаки, економічно необґрунтовані і недоцільні, оскільки їхня ефективність невисока?
- Яких ресурсів (людських, фінансових, часових, організаційних, інформаційних, технічних) буде вимагати кожен конкретний проєкт, пропозиція чи програма з безпеки?
- Які ресурси (фінансові, технічні, людські, організаційні тощо) ми можемо залучити для реалізації (конкретного) проєкту з безпеки? На яких умовах?
- Які додаткові угоди і з ким потрібно укласти?
- Хто може стати «спонсором» окремих безпекових проєктів чи програм? Де і як можна отримати відповідні гранти? З ким потрібно провести переговори і відповідну роботу?

Можливо, якісь проєкти чи пропозиції на цьому кроці відсіюються як економічно необґрунтовані або ж будуть інтегровані в більш масштабні проєкти як їхня частина. А можливо, частина проєктів виявиться «не на часі» - як такі, що не можуть бути реалізовані в цей момент. Проте всі ці ідеї і напрацювання варто зберегти в «базі даних» конкретного закладу освіти як той інформаційно-інтелектуальний безпековий капітал, що може бути реалізований додатково за потреби і в разі наявності необхідних ресурсів.

Крок 6. Проектування

Наступним кроком має стати визначення шляхів організації безпечного освітнього середовища відповідно до тих ідей, розробок та пропозицій, які було напрацьовано на попередніх етапах. Учасники мають визначити шляхи просування за наміченою програмою побудови безпечного освітнього середовища. Причому такі шляхи можуть бути «прописані» не тільки для адміністрації чи персоналу освітнього закладу, а й для батьків та учнів, що брали участь у розробленні. Наприклад, одним із проектів може бути реалізація програми з мінімізації проявів булінгу і цькування. У цьому разі діти також можуть стати активними учасниками такої програми, зокрема коли вони виявлять бажання опікуватися тими дітьми, що можуть потерпати від психологічного насилля з боку ровесників.

У кінцевому підсумку фіналом роботи має стати відповідь на питання, яке слід поставити до кожного запропонованого проекту, програми чи системи заходів щодо безпеки: *«Хто і що має зробити, у які терміни, з ким взаємодіяти в питаннях розбудови безпечного освітнього середовища?»*. Парціальними

питаннями цього етапу можуть бути такі:

- Що саме потрібно зробити для запуску тієї чи іншої програми чи проекту з безпеки?
- Як має бути організоване інформування про започаткування окремих безпекових проектів чи програм?
- Хто відповідає за реалізацію цього проекту?
- Які терміни і проміжні результати впровадження того чи іншого проекту (програми) з безпеки?
- Як має бути організована взаємодія між різними безпековими проектами? А також взаємодія між тими, хто відповідає за їх реалізацію?

Ми свідомі того, що не всі питання потраплять у фокус уваги конкретних розробників безпекових проектів та програм. І не закликаємо до їх

беззаперечного врахування. У представленому матеріалі описано технологію формування, що містить шість конкретних кроків, дотримання яких дасть змогу зробити відповідні розробки більш практично орієнтованими та цільними завдяки чіткому розмежуванню окремих кроків і завдань, які на них виконуються.

Варто ще раз наголосити на необхідності відображення у фінальних проєктах та розробках інформації про:

1) профілактичну роботу з підтримання безпеки (наприклад, це можуть бути правила або принципи взаємодії, які будуть унеможлиблювати психологічний тиск чи маніпулювання в закладі освіти. Або правила інформаційної безпеки в мережі Інтернет і т. ін.);

2) дії або алгоритми дій, які потрібно виконувати в разі виникнення надзвичайної ситуації чи надзвичайної події (наприклад, порядок дій у ситуації, коли в закладі освіти сталося розпилення невідомих речовин; або порядок дій у випадку техногенної катастрофи чи вибуху);

3) роботу з наслідками, наприклад як програми допомоги дитині, що пережила насильство чи цькування, або ж як програми допомоги особам, переміщеним через техногенну чи екологічну катастрофу (можливо, для цього потрібно буде пройти додаткове навчання?) тощо.

І насамкінець. Очевидно, що робота з проєктування та створення безпечного освітнього середовища не припиняється після досягнення певного результату. Дотримання і забезпечення безпеки – це безперервний процес реагування на нові виклики життя, пошук нових можливостей, ресурсів, генерування нових ідей і правил. Тому, якщо треба, будь-який проєкт, програму чи систему заходів, уже розроблені та впроваджені процедури можна і потрібно коригувати.

Література до розділу

1. Баева, И. А., & Гаязова, Л. А. (2012). Психологическая безопасность образовательной среды школы и ее психолого-педагогическое сопровождение. *Психологическая наука и образование psyedu.ru*. Т. 4, №3. Взято из https://psyjournals.ru/psyedu_ru/2012/n3/55542.shtml.
2. *Кодекс цивільного захисту України* (б. д.). Офіційний вебпортал Парламенту України. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.
3. Пухарева, Т. С. (2016). Психологическая безопасность и ее роль в профессиональном развитии личности. *Психолог*, 2, 9-19. <https://doi.org/10.7256/2409-8701.2016.2.19195>
4. Цюман, Т. П., & Бойчук, Н. І. (2018). *Кодекс безпечного освітнього середовища*, Методичний посібник. Київ.
5. Kenrick, D. T., Griskevicius, V., Neuberg, S. L., & Schaller, M. (2010). Renovating the Pyramid of Needs: Contemporary Extensions Built Upon Ancient Foundations. *Perspectives on Psychological Science*, 5 (3), 292–314. <https://doi.org/10.1177/1745691610369469>.

2. БЕЗПЕКА ШКОЛЯРІВ У КРИЗОВИХ І НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

2.1. Ефективна діяльність психологів ДСНС як фактор безпеки

У першій частині наших рекомендацій ішлося переважно про безпеку освітнього середовища як складної системи зі своєю структурою, з власними ресурсами саморегуляції та забезпечення стабільності. Менше уваги приділялося факторам зовнішнього середовища, зокрема руйнівному впливу надзвичайних ситуацій, які можуть суттєво впливати на безпеку освітнього середовища. Отже, зупинімося тепер на розгляді саме цих питань.

Що ж таке надзвичайна ситуація?

Перш за все зауважимо, що інколи поняття “надзвичайна ситуація” розглядають як синонім поняття “екстремальна ситуація”. Імовірно, це тому, що досі немає вичерпного визначення понять екстремальної, кризової чи надзвичайної ситуації. Тому хотіли б звернути увагу на деякі відмінності в розумінні термінів «екстремальна ситуація» і «надзвичайна ситуація». Зазвичай кризові та екстремальні ситуації розглядають як внутрішні стани людини, тоді як терміном «надзвичайні» називають ситуації, пов’язані з надсильними зовнішніми впливами.

У найбільш загальному вигляді *надзвичайну ситуацію* визначають як становище, що склалося в результаті аварії, природного явища або іншого лиха, що супроводжуються людськими жертвами, матеріальними втратами або шкодою для природного середовища. Очевидно, що таке визначення враховує лиш об’єктивні особливості і не враховує психологічні складники, такі як, наприклад, сприймання, розуміння, реагування та поведінка людей у таких ситуаціях.

У надзвичайних ситуаціях зовнішні впливи можуть бути настільки сильними, що людині доводиться пристосовуватися до них, протистояти їм,

виживати. Це надскладне завдання, оскільки надзвичайна ситуація характеризується високим рівнем невизначеності. Деякі дослідники вважають, що одну й ту саму ситуацію можна охарактеризувати і як екстремальну, коли потрібно наголосити на унікальності переживання її окремим суб'єктом, особистістю, і як надзвичайну, коли йдеться про певні об'єктивні параметри, що не відповідають звичайним зовнішнім обставинам. Фахівці з екстремальної психології визначають екстремальну ситуацію як таку, що виникла раптово, є загрозовою або суб'єктивно сприймається людиною як загрозна для життя, здоров'я, особистісної цілісності, добробуту.

Під час взаємодії з постраждалими важливо пам'ятати, що надзвичайна ситуація є об'єктивною загрозою для здоров'я та добробуту, а от екстремальна – може бути об'єктивно загрозовою або такою, що сприймається як загрозна.

Із загальнопсихологічного погляду екстремальна ситуація – це ситуація, що виходить за межі повсякденного досвіду існування. Очевидно, що з погляду психології поняття “екстремальна ситуація” є більш ресурсним, тому в подальшому ми частіше будемо послуговуватися саме цим поняттям.

Забезпечення безпеки освітнього середовища в надзвичайних (екстремальних) ситуаціях

Надзвичайна (екстремальна) ситуація за своєю суттю – це динамічна, деструктивна система; щоб перевести її в стабільний стан, потрібний зовнішній компенсаторний вплив.

Забезпечити безпеку можна за умови ефективного планування та координування дій. Наразі ми розглянемо заходи безпеки в контексті діяльності фахівців ДСНС.

Попередньо, ще до виникнення надзвичайної ситуації (НС), належить вжити низки заходів, серед яких:

- прогнозування надзвичайних ситуацій, можливих на цій території, а також оцінювання масштабів їхнього прояву;
- ужиття заходів, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків від НС;
- планування дій, які здійснюватимуться в разі виникнення НС;
- підготовка засобів для реагування на НС;
- створення матеріальних резервів, які можуть знадобитися в НС;
- навчання населення та особового складу ДСНС правил поведінки в НС.

Розгляньмо тепер деякі заходи більш детально.

- Основні типи заходів:
- 1) профілактичні;
 - 2) дії в надзвичайній ситуації;
 - 3) післякризові.

Профілактичні заходи

Профілактичні заходи – це комплекс заходів, що проводяться завчасно і спрямовані на максимально можливе зменшення ризиків, ослаблення факторів ризику, а також на збереження здоров'я людей, що перебувають у зоні надзвичайної ситуації. Ці заходи планують та реалізують до настання несприятливих подій, їхня мета – розвиток колективної психосоціальної стійкості і забезпечення безпеки.

Наведемо приблизний перелік дій щодо профілактики наслідків НС:

- аналітичні дії (їх можна назвати “домашнім завданням”). Потрібно з'ясувати:
 - кількість закладів освіти, які можуть потрапити в зону надзвичайної ситуації;
 - чисельність учнів та персоналу;
 - групи ризику;
 - кількість психологів освітніх та інших закладів, яких можна за потреби залучити до роботи (скласти каталог фахівців);
 - необхідний матеріальний ресурс;

- можливості залучення інших служб;
- координаційні дії із закладами освіти:
 - здійснити превентивний контроль ризиків (ризик і вразливість);
 - визначити відповідального за організацію психологічної допомоги в закладі освіти;
 - визначити координатора і базовий заклад освіти для надання невідкладної психологічної допомоги;
 - забезпечити інформування та консультування закладів освіти: інформування про найбільш імовірні надзвичайні ситуації, їхні особливості та можливі наслідки; консультування під час складання плану дій у разі виникнення надзвичайної ситуації і під час формування змісту навчання персоналу освітнього закладу та учнів щодо безпечної поведінки в надзвичайних ситуаціях різного типу;
- навчальні дії:
 - створення та реалізація навчальних програм для психологів, педагогів та учнів закладів освіти.

Обов'язковим компонентом для кожної навчальної програми є формування здатності виявляти потенційно небезпечні ситуації та об'єктивно сприймати екстремальну ситуацію. Як зазначалося вище, екстремальна ситуація може бути об'єктивно загрозливою або такою, що сприймається як загрозлива. Одним із факторів сприймання ситуації як загрозливої є її візуальне сприймання. А оскільки візуальне сприймання ситуації є одним із важливих компонентів ухвалення рішення щодо подальших дій, то формування здатності об'єктивно сприймати екстремальну ситуацію є вкрай важливим як для психологів, які забезпечують супровід, так і для персоналу освітніх закладів та учнів. Важливість такої здатності стала, зокрема, зрозумілою, коли населення багатьох країн світу опинилося в ізоляції внаслідок пандемії коронавірусної інфекції. Аналіз статистики захворювань показує, що там, де населення візуально не сприймало цю ситуацію як екстремальну і не

виконувало у зв'язку із цим вимоги влади щодо самоізоляції та вакцинації, там була найбільша кількість хворих і летальних наслідків хвороби.

Але особливого значення для України набуває питання здатності візуального сприймання небезпечної ситуації під час війни, зокрема для громадян, які опинилися в зоні бойових дій або на деокупованих територіях, де кількість небезпек критично зростає. У зв'язку із цим в освітніх програмах має бути максимально візуалізовано небезпечні ситуації та небезпечні об'єкти (непідірвані боєприпаси, замасковані підривні пристрої, оголені електричні дроти тощо).

Окремий блок програми для психологів має містити інформацію про:

- ризики для здоров'я, з якими стикаються люди після стихійних лих і різних екстремальних ситуацій;
- тривожні емоційні і дисфункціональні поведінкові реакції, які можуть виникнути;
- психічні розлади, які можуть розвинути, тощо.

Одним із викликів екстремальної ситуації є поширення різноманітних міфів про поведінку постраждалих під час надзвичайних (екстремальних) ситуацій. Тому, на нашу думку, було б доцільно включити до програми для фахівців тему “Екстремальні ситуації: психосоціальні міфи і реальність”.

У методичних рекомендаціях “Психосоціальна допомога людям, які постраждали від лих та серйозних інцидентів”, запропонованих об'єднаним медичним комітетом НАТО, наведено приклади найпоширеніших міфів (табл. 2).

Приклади найпоширеніших міфів про надзвичайні ситуації

Міфи	Реальність
Надзвичайні ситуації, катастрофи – це виняткові події.	Вони є нормальною частиною повсякденного життя і в багатьох випадках – подіями, що повторюються.
Землетруси зазвичай спричиняють дуже велику кількість загиблих.	Більшість землетрусів не призводять до великої кількості загиблих.
Опинившись у пастці під уламками зруйнованої будівлі, люди можуть вижити протягом багатьох днів.	Переважну більшість людей рятують з-під завалів протягом 24 годин.
Паніка – нормальна реакція на екстремальну ситуацію.	Більшість людей поведуться раціонально. Хоча паніку не можна виключати повністю, але вона має настільки обмежене значення, що деякі провідні експерти стихійних лих вважають її незначущою або малоймовірною.
Переживши екстремальну ситуацію, люди впадають в апатію.	Навіть за найгірших сценаріїв лише 15-30% потерпілих виявляють пасивну реакцію.
Будь-яка допомога є корисною, якщо її надавати досить швидко.	Поспішні і непродумані ініціативи щодо надання допомоги зазвичай створюють хаос.
У надзвичайній (екстремальній) ситуації люди паралізовані страхом, безпорадністю.	Хоча під час масштабних подій, у разі значних руйнувань та загроз люди переживають страх, однак це не загальний випадок. Багато людей, що безпосередньо стикаються з надзвичайними, катастрофічними подіями, першими вживають необхідних заходів.

Безпосередні дії в надзвичайній ситуації (комунікативний аспект)

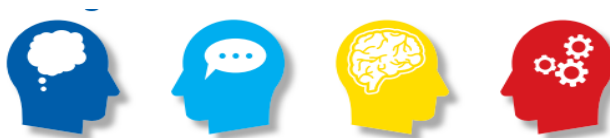
Головним стабілізуючим фактором в умовах надзвичайної (екстремальної) ситуації є відновлення віри в те, що життя організоване відповідно до певного порядку і піддається контролю.

Про що треба пам'ятати? Як вибудувати комунікацію?

В екстремальній ситуації постраждалі отримують, обробляють інформацію та діють відповідно до неї інакше, ніж у некризовий період. Розуміючи, як люди сприймають інформацію в кризовому стані, ми можемо краще планувати спілкування з ними.

Можна виділити чотири *особливості опрацювання інформації* людьми під час кризи:

- через нездатність оперувати великою кількістю інформації людина засвоює її лише частково;
- значно зменшується обсяг інформації, яку людина здатна сприйняти;
- інформацію можна тлумачити неадекватно;
- втрачається логічний підхід до сприйняття інформації.

Неправильне тлумачення повідомлень змушує постраждалих покладатися на звички і тривалі практики, а також наслідувати негативні приклади дій.

За таких умов важко говорити про ефективну комунікацію. Однак якщо не сприймати спілкування як спробу масової психотерапії, яка вирішить усі проблеми, а дотримуватися певних правил, то можна зменшити негативний вплив екстремальної ситуації та ризику заподіяння шкоди. Зауважимо, що наразі йдеться лише про один аспект комунікації – подання інформації.

Отже, перше правило:

Використовуйте прості повідомлення.

Друге правило:

Переконайтесь, що інформацію сприйняли адекватно.

Третє правило:

Інформація має надходити з надійного джерела.

Люди схильні ігнорувати те, що не відповідає їхнім усталеним переконанням, тому можуть скористатися не рекомендаціями експертів, а порадами “надійного” джерела, яке їм знайоме (навіть якщо це джерело не має досвіду переживання надзвичайних ситуацій і надає недостовірну інформацію).

Четверте правило:

Якнайшвидше повідомляйте нову достовірну інформацію.

Інформація буде ефективною, якщо вона:

- надається швидко, оперативно;
- повторюється;
- надходить із кількох надійних джерел;
- конкретна;
- містить алгоритм дій, які можна виконати.

П’яте правило:

Використовуйте послідовні повідомлення.

Шосте правило:

Не ставте за мету занадто заспокоїти всіх.

*Щоб бути пильними і взяти всіх належних запобіжних заходів,
люди мають бути стурбованими.*

Страх є важливим психологічним фактором у відповідь на загрозу.

Завжди зважайте на такі аспекти страху:

- у деяких випадках передбачувана загроза може допомагати, спонукаючи людей робити потрібні дії;
- в інших випадках страх перед невідомим або перед невизначеністю може бути найбільш виснажливою психологічною реакцією;
- коли люди бояться і не мають адекватної інформації, вони, щоб уникнути загрози, можуть реагувати неналежним чином.

Сьоме правило:

Визнайте невизначеність.

Визнайте, що повної картини надзвичайної ситуації ще немає. Поділіться інформацією про заходи, які вживаються, задля отримання достовірної інформації про ситуацію, яка поки що перебуває в розвитку.

Повідомте:

- те, що ви знаєте;
- те, чого ви не знаєте;
- що ви робите, щоб отримати відповіді.

Використовуйте вислови на зразок “Наразі я ще не можу сказати, що... але достеменно відомо...”.

Важливою комунікативною метою є не допустити, щоб у постраждалих з'явилося відчуття безнадії та безпорадності. Зорієнтуйте постраждалих на те, чим вони можуть допомогти собі та іншим (ці дії можуть бути навіть символічними).

Восьме правило:

*Докладно проінформуйте про ризики. Ризик = небезпеці.
Розставте пріоритети в інформаційному та дієвому інформуванні про ризики
та кризові ситуації.*

Часто порада, що дається населенню як до, так і під час надзвичайної ситуації, стосується емоцій або того, як почуватися: «зберігайте спокій», «не панікуйте». Немає, утім, доказів, що такі поради зменшують непотрібну тривожність або підвищують ефективність, необхідну людям у надзвичайній ситуації. Справді, якщо люди вже дуже стурбовані, цієї поради, мабуть, недостатньо, щоб це змінити. Більше того, якщо між громадськістю і владою вже є певна недовіра, заклики до людей, що їм немає чого турбуватися, можуть самі по собі посилювати суспільну тривогу. Підтвердження щодо неефективності таких закликів ми отримали під час проведення напівструктурованого інтерв'ю з евакуйованими. Респонденти зазначали, що такі поради дратували їх та посилювали почуття тривоги. Натомість вони потребували відповідей на питання: що робити?; куди їх везуть?; що буде далі?

*Людам потрібна практична інформація. Це допоможе їм приймати
обґрунтовані рішення, а також задовольнить їхні емоційні потреби
та зменшить стрес.*

Ефективне інформування про ризики може пом'якшити несприятливі поведінкові реакції. У разі правильного інформування люди схильні вживати заходів, пропорційних щодо ризику. Ефективне інформування про ризики передбачає не тільки надання необхідних фактів, щоб зробити вибір, а й розвиток «двобічних» каналів зв'язку, які дають змогу постраждалим бути партнерами в управлінні ризиками. Ефективне інформування також вимагає відвертого повідомлення про те, що відомо, і про якість наданої інформації.

Щоб люди могли вжити захисних дій, вони повинні:

1) відчувати загрозу наслідків певної поведінки;

2) відчувати себе здатними вжити необхідних дій, щоб уникнути цієї загрози, і вірити, що дія буде ефективною з погляду пом'якшення загрози.

Мотивацію до дії визначатиме те, якою мірою люди відчують загрозу. Вони не вдаватимуться до дій, якщо не будуть упевнені у своїй здатності вжити захисних заходів і якщо не вважатимуть, що ці дії справді будуть ефективними для зниження ризику. Можна говорити про чотири результати поведінки залежно від того, як сприймається загроза, і передбачуваної ефективності (поєднання самоефективності та ефективності реагування) (рис. 2).

	Висока ефективність	Низька ефективність
–	Віра в ефективність рішень та впевненість у їх застосуванні	Сумніви щодо ефективності рішень та здатності практикувати
Висока загроза	Контроль небезпеки	Контроль страху
Віра в те, що загроза шкідлива і що людина перебуває в групі ризику	Люди вживають захисних заходів, щоб уникнути загрози або зменшити її. <i>Стратегія: заклики до дії</i>	Люди дуже бояться діяти і просто намагаються зменшити свій страх (заперечують загрозу), щоб відчувати себе психологічно краще. <i>Стратегія: інформування про рішення</i>
Низька загроза	Контроль небезпеки	Немає відповіді
Віра в те, що загроза тривіальна і що ніхто не наражається на ризик	Найменший рівень контролю над безпекою. Люди знають що робити, але не вмотивовані діяти. <i>Стратегія: інформування про ризику</i>	Люди не відчують небезпеки і не знають що з цим робити. <i>Стратегія: інформування про ризику і рішення</i>

Рис. 2. Матриця ефективності та загроз

Під час війни критичного значення набуває спілкування з громадою, зокрема надання їй екстреної інформації. Екстрені попередження відрізняються від інших видів повідомлень, тому що їхня мета полягає в тому, щоб викликати конкретну реакцію громадськості, а не просто збільшити її обізнаність або дати їй певні знання. Особливе значення мають такі повідомлення: оповіщення та попередження, директиви про евакуацію, комендантську годину та необхідні заходи самозахисту, доступність допомоги та інші питання, які впливають на реакцію і відновлення громадян.

Добре продумані та ефективно доставлені екстрені повідомлення можуть допомогти забезпечити громадську безпеку, захистити власність, сприяти адекватному реагуванню на небезпеку, спонукати до співпраці, вселяти громадськості довіру до влади, допомогти сім'ям возз'єднатися тощо.

Наразі є велика кількість комунікативних інструментів: безпосереднє спілкування, друкована продукція, радіо- і телевізійне мовлення, Інтернет і соціальні мережі тощо. Кожен інструмент має свої переваги та обмеження залежно від мети спілкування та цільової аудиторії. Але незалежно від того, які інструменти зв'язку використовуються, екстрені зв'язки повинні бути чіткими, містити конкретну й адекватну інформацію, зосереджувати увагу на нагальних потребах, синхронізуватися з іншою інформацією та бути доступними для всієї спільноти. Тому

*До програм підготовки фахівців ДСНС має бути включено модуль
«Спілкування в надзвичайній ситуації»*

За результатами навчання *фахівці повинні вміти:*

- визначати стратегії ефективного спілкування в надзвичайній ситуації;
- обирати відповідну форму спілкування для цієї ситуації;
- використовувати соціальні мережі та інші комунікаційні технології для спілкування із членами спільноти.

Одним із завдань психологів ДСНС у надзвичайній ситуації є надання постраждалим *першої психологічної допомоги*. Її ефективність, зокрема, буде залежати від здатності фахівців швидко оцінити та врахувати у своїй роботі характер реагування постраждалих на надзвичайну ситуацію (рис. 3).

Рис. 3. Реагування постраждалих на надзвичайну ситуацію

Ідеться про такі **реакції**:

- *психологічні*, а саме: *емоційні* (шок, страх, тривога, гнів, почуття провини, безпорадність) і *когнітивні* (зменшення концентрації уваги, порушення пам'яті, дезорієнтація, дисоціація або заперечення, невпевненість, занижена самооцінка);
- *соціальні* (регрес);
- *фізичні* (збудливість, відчуття втрати енергії, безсоння, зниження апетиту, головні болі, соматичні скарги).

Усі ці реакції можна назвати “нормальними” реакціями на екстремальну ситуацію. Їх суб'єктивне переживання в науковій літературі описують як **дистрес**. Зазвичай він є короткотривалим і не потребує серйозного втручання. Однак згадані реакції не можна залишати поза увагою. Особливої турботи

потребують постраждали, у яких дистрес є більш тривалим (часом 2-3 дні або навіть декілька місяців).

Узагальнена картина того, як постраждалі реагують на травматичні події надзвичайної (екстремальної) ситуації, є важливою не лише для виявлення постраждалих, які потребують невідкладної психологічної допомоги, диференціації постраждалих для більш індивідуалізованої психологічної допомоги, оцінки групи ризику, а й для надання рекомендацій представникам інших психологічних служб, зокрема психологам освітніх закладів, щодо подальшої роботи з постраждалими.

Післякризові заходи

Діяльність психологів ДСНС у післякризовий період передбачає передусім надання психологічної допомоги рятувальникам і працівникам, які перебували в екстремальних умовах та постраждали внаслідок дії стрес-факторів. Цей напрямок роботи, серед інших, передбачено Порядком психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій.

Ми ж у наших методичних рекомендаціях зупинимося на двох напрямках роботи, які безпосередньо не відображено в згаданому документі: перший – це взаємодія з освітніми закладами, що перебували в зоні надзвичайної ситуації; другий – аналіз роботи масмедіа з погляду інформаційної безпеки.

Перший напрямок пов'язаний з прогнозуванням. Він містить низку елементів. Один із них – інформація про об'єкт прогнозування (заклад освіти), що розкриває поведінку учасників освітнього процесу під час надзвичайної ситуації і тепер, а також закономірності цієї поведінки. Ця інформація має лягти в основу розроблення планів дій у разі повторення надзвичайної ситуації. Другий елемент – це повторний аналіз ризиків для визначення вразливості, яка виявилася під час надзвичайної ситуації. Аналіз ризиків спрямований на виявлення небезпек та оцінювання ступеня ризику. На основі такого аналізу

можна розробити навчальну програму (тренінг), спрямовану на формування у лідерів закладів освіти компетентностей щодо управління ризиками.

Другий напрямок передбачає моніторинг масмедіа щодо висвітлення подій, пов'язаних з надзвичайною ситуацією, її перебігу та наслідків. Особливу увагу слід зосередити на електронних засобах інформації, які є важливим джерелом інформування учнів.

Чому інформаційний простір може бути травматичним?

Стрімкий розвиток інформаційного простору, зростання комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, їх широке впровадження у всі сфери життєдіяльності зумовили появу нових психологічних впливів, багато з яких негативно позначаються на масовій свідомості. Хоча масмедіа відіграють одну з ключових ролей у забезпеченні готовності населення до надзвичайних ситуацій, а також у стратегіях ефективного інформування громадськості до, під час і після всіх видів надзвичайних ситуацій, часто зміст та форма подання інформації є руйнівними з погляду психологічної безпеки.

Надзвичайні ситуації в масмедіа перебувають у тому ж семантичному полі, що й скандальні події. Відбувається це через те, що масмедіа функціонують переважно за логікою моделі “резонанс”. Створені відповідно до цієї логіки інформаційні, аналітичні та псевдоаналітичні матеріали відтворюють надзвичайну ситуацію в катастрофічному контексті.

Основні недоліки інформації про надзвичайну ситуацію:

- негативне смислове навантаження;
- неналежна диференціація інформаційних потоків;
- зловживання повторенням негативних зображень:
 - людей, які вмирають або перебувають у критичному стані;
 - людей, які залишилися без допомоги, яким не вистачає їжі, води тощо;

- зруйнованих або затоплених будинків;
- покинутих, поранених тварин;
- незадовільний рівень взаємодії з фахівцями з НС;
- брак реального інтересу до наслідків НС.

Представлений вище стислий аналіз проблем дає підстави говорити про необхідність вибудовування інформаційно-психологічного захисту населення, який можна забезпечити за умови взаємодії фахівців ДСНС і представників масмедіа. Одним з ефективних кроків може стати розроблення психологами ДСНС методичних рекомендацій щодо подання в масмедіа стресогенної інформації. При цьому важливо дотримуватися низки умов, які забезпечують хоча б мінімальний рівень захисту населення:

- конструктивне представлення проблеми (крім “катастрофізмів”, інформація про людей, які чинять активний опір надзвичайній ситуації);
- аналіз можливих способів подолання труднощів і наявних ресурсів для їх подолання;
- інформування про те, як вирішуються проблеми;
- надання психологічної підтримки постраждалим;
- демонстрування соціального схвалення (підтримки) учасникам рятувальної операції тощо.

2.2. Формування культури безпеки учнів – співпраця педагогів і фахівців ДСНС

Формування в учнів сучасної культури безпеки є ключовим завданням у контексті забезпечення безпеки освітнього середовища.

Що таке культура безпеки?

У широкому сенсі це рівень розвитку людини і суспільства, що характеризується значущістю забезпечення безпеки життєдіяльності в системі особистісних і соціальних цінностей, безпечної поведінки в повсякденному житті і в умовах небезпечних та надзвичайних ситуацій, рівнем захищеності від загроз і небезпек в усіх сферах життєдіяльності. У більш вузькому значенні культуру безпеки треба розуміти як відображення дій, ставлень та поведінки щодо безпеки.

В Україні, на жаль, усе ще не сформовано цілісної державної політики щодо формування та реалізації стратегії впровадження культури безпеки, яка б охоплювала всі сфери діяльності (економічну, освітню, побут, відпочинок тощо). Однак досить успішно реалізується концепція освіти з напрямку «Безпека життя і діяльності людини», у межах якої здійснюється викладання комплексу дисциплін. Ефективність викладання цих дисциплін з погляду формування культури безпеки прямо залежить від розроблення і впровадження в освітній процес нових інформаційно-освітніх технологій, створення мультимедійних та віртуальних тренажерів, ігрових навчально-комп'ютерних програм у галузі безпеки життєдіяльності та захисту від надзвичайних ситуацій.

Безпека має соціально-психологічні підстави, оскільки вона функціонує і проявляється в системі соціальних відносин особистості, у сфері міжособової взаємодії та спілкування з іншими людьми. Соціальне середовище за допомогою процесів соціально-психологічної адаптації, соціалізації та ідентифікації впливає на сприймання особистістю власної психологічної

захищеності. Очевидно, що провідну роль у цьому процесі відіграють освітні заклади.

Чи є наразі національні програми або стратегії, спрямовані на безпеку закладів освіти під час надзвичайної ситуації?

Наразі такої програми немає. Очевидно, що заклади освіти неспроможні самостійно вирішити всі питання, пов'язані з безпекою, особливо з безпекою під час надзвичайної ситуації.

Заради справедливості зазначимо, що питання забезпечення безпеки життєдіяльності включено до низки державних програм. Ідеться також про плани роботи та перспективні програми діяльності органів, підрозділів та організацій системи ДСНС. Саме фахівці ДСНС проводять навчальні та імітаційні тренування в закладах освіти (щоб підвищити готовність учасників освітнього процесу до подолання загроз надзвичайної ситуації); тренінги з формування навичок безпечної поведінки в надзвичайній ситуації. Останнім часом значно підвищився рівень інформаційно-профілактичних кампаній щодо цих питань. Однак така робота все ще має низку *недоліків*, зокрема:

- явно бракує якісної соціальної реклами, яка б інформувала про причини виникнення надзвичайних ситуацій та правила безпечної поведінки. Більшість соціальної реклами демонструє неефективний основний посил і низький рівень візуалізації;
- бракує інформації у вигляді кліпів, своєрідної мозаїки яскравих візуальних образів, які краще сприймаються дітьми. (До такої роботи можна долучати учнів старших класів. Наприклад, доцільно було б організувати всеукраїнський учнівський конкурс у номінаціях: соціальна реклама, комп'ютерна гра, кращий плакат тощо).

Очевидно, що для побудови держави безпечного типу потрібно вирішити значну кількість проблем саме на державному рівні. Одним з необхідних кроків на цьому шляху є

*Створення концепції і міжвідомчої програми формування культури безпеки
життєдіяльності*

Ми розглядаємо культуру безпеки як ефективний інструмент забезпечення безпеки освітнього середовища. У цьому контексті йдеться про формування в учнів моделі безпечної поведінки в умовах повсякденного життя і в різних небезпечних та надзвичайних ситуаціях.

Отже, нагадаємо загальні атрибути культури безпеки освітнього простору:

- спільні цінності;
- внесок та участь на всіх рівнях;
- прозорість;
- безперервна освіта;
- проактивні, а не реактивні рішення.

Культура безпеки освітнього простору – це продукт індивідуальних і групових цінностей, ставлення, сприймання, компетентностей і моделі поведінки, що визначають відданість справі, стиль і майстерність, безпеку організації, управління. Оскільки цінності не можна прищепити учням, просто розмовляючи з ними, то заклад освіти має створити середовище для зростання та навчання, у якому учні зверталися б до певних цінностей.

Організації з позитивною культурою безпеки характеризуються комунікаціями, заснованими на взаємній довірі, і сформованим спільним уявленням про важливість безпеки та впевненістю в ефективності профілактичних заходів.

Основними методологічними принципами психології безпеки є:

- точність шляхів і механізмів соціального пізнання для вивчення об'єктивної реальності та загроз безпеці особистості та суспільства;
- аналітичність, що проявляється в науковому трактуванні самого поняття «безпека» як складової частини психологічного “тезаурусу”;
- усебічність, яка передбачає необхідність повного охоплення питань, що розглядають безпеку, розуміння безпеки як соціально-системного явища, що враховує його багатовимірність та ієрархічність.

Ключові компоненти культури безпеки можна класифікувати так:

- знання з безпеки;
- цінності та ставлення;
- прихильність до безпеки;
- мотивація і навички;
- турбота керівництва про добробут персоналу;
- рівень навчання з безпеки;
- прозорість і достатність комунікації.

Одним із дієвих заходів щодо формування безпекової культури освітнього середовища є посилення ролі безпекових дисциплін в освітньому процесі (на всіх етапах освітнього процесу). Але цього недостатньо. Культура безпеки – це гарантія, що безпека є невід'ємною частиною всіх програм навчання; це здатність шкільної спільноти створювати та підтримувати безпеку. Тому вже сьогодні, не чекаючи закінчення війни, потрібно внести необхідні зміни в програми всіх навчальних дисциплін.

Створення, підтримання та розвиток культури безпеки потрібно розглядати як динамічний і безперервний процес, а не як статичний результат.

Культура безпеки значною мірою є результатом того, як люди думають і діють щодо безпеки під час повсякденної діяльності. Культура безпеки освітніх

закладів суттєво відрізняється від культури безпеки інших організацій, оскільки, крім створення, підтримки та оцінки культури безпеки, школи також мають давати учням освіту з безпеки на основі навчальної програми. Це потрібно для того, щоб вони могли навчитися тримати себе в безпеці.

Інші відмінності пов'язані з тим, що в закладах освіти має місце значний віковий розподіл. Це означає, що в шкільних спільнотах є суттєво різні *відповідальності* і *ролі* щодо створення, упровадження, підтримки та оцінювання культури безпеки.

З якими проблемами стикаються заклади освіти в процесі формування безпекової культури?

З огляду на результати аналізу наукової літератури та нашого емпіричного дослідження можемо стверджувати, що виявлення ризиків та управління ними є найважливішим фактором для створення атмосфери безпеки.

Що таке оцінка ризиків?

Оцінка ризиків полягає в усуненні небезпеки або зниженні рівня ризику шляхом вживання запобіжних заходів або заходів контролю.

Оцінка ризику – це єдиний аналітичний інструмент, який дає змогу визначити як фактори ризику, так і їх співвідношення і на цій основі означити пріоритети діяльності закладу освіти з мінімізації ризику. Оцінка ризику – це ідентифікація небезпеки та можливих її джерел, дослідження механізму їх виникнення, оцінка ймовірності появи ідентифікованих небезпечних подій та їхніх наслідків. У цій роботі необхідну інформацію освітнім закладам можуть надати фахівці ДСНС – з урахуванням типу найбільш імовірної надзвичайної ситуації, у зону якої може потрапити конкретний освітній заклад. А з огляду на

сьогоднішні реалії постає потреба в допомозі військових, поліцейських та медичних працівників.

Одним із перших кроків після виявлення загроз безпеці є визначення групи ризику, тобто тих, кому може бути завдана шкода, та способів заподіяння шкоди. Завчасне передбачення (прогноз) ризику, виявлення чинників, що впливають, вжиття заходів щодо його зниження шляхом цілеспрямованої зміни цих чинників з урахуванням заходів, що вживаються, і становить суть управління ризиками.

Що таке управління ризиками?

Управління ризиками – це системний підхід, який використовують під час здійснення процедур та вжиття практичних заходів щодо запобігання наслідкам або зменшення впливів, що становлять небезпеку для освітнього середовища.

Для належного управління ризиками потрібно:

- визначити небезпеки;
- оцінити ризики, якщо це необхідно;
- контролювати ризики;
- переглянути заходи контролю, щоб переконатися, що вони працюють, як і заплановано.

Результати нашого дослідження засвідчили, що лідерам закладів освіти найбільше бракує:

*компетентностей щодо оцінювання ризиків;
узгоджених рекомендацій щодо управління ризиками*

Безпека – це організаційна цінність, яка виявляється у справжній відданості керівництва спільній справі і виражається в наданні відповідних ресурсів, систем і винагород для досягнення цієї мети.

Ключові характеристики (атрибути) відданого лідерства в галузі безпеки:

- безпосередня участь керівника у формуванні системи безпеки;
- запит керівника та розуміння ним загроз;
- вжиття керівником належних заходів для усунення небезпек і недоліків у системі безпеки;
- цінування керівником досвіду та зусиль у сфері досягнення безпеки.

Основні інституційні цінності безпеки, що лежать в основі культури безпеки освітнього середовища:

- безпека – це відповідальність кожного;
- безпека – це відповідальність за власну безпеку та безпеку інших;
- безпека – це критичний компонент педагогічної майстерності і відповідальне ставлення.

Розгляньмо виміри (елементи організаційного функціонування), які пригнічують або підтримують формування культури безпеки в закладі освіти (за результатами опитування і дискусії).

Негативні виміри	Позитивні виміри
Тиск організаційних цілей і показників ефективності	“Культурний захист” – усвідомлення освітянськими лідерами значення культури безпеки для життєдіяльності суспільства та ефективного функціонування закладу освіти
Самозаспокоєння – сприймання культури безпеки не як динамічного і безперервного процесу, а як статичного результату	“Адміністративний захист” – розширення прав і можливостей закладу освіти
Неналагодженість реальної співпраці з фахівцями ДСНС, брак компетентностей	“Партнерський захист” – співпраця з фахівцями ДСНС, інформаційна і методична підтримка
Толерантне ставлення до неадекватних систем і ресурсів	“Психологічний захист” – стійкість

Концепція психологічної безпеки визнає множинність предметних зон: безпеку особистості, безпеку групи, безпеку соціуму. Ці зони охоплюють такі аспекти, як безпека мотиваційно-потребової сфери, цінностей як регуляторів поведінки людини, комунікативної сфери, афективно-мотиваційної сфери особистості тощо, які не становлять жорстку ієрархію найголовніших, головних і неголовних, а утворюють єдиний ланцюжок. Цей ланцюжок рухливий, з нього під впливом ситуаційних змін на перший план висувається то один, то інший аспект безпеки.

І насамкінець:

Формування культури безпеки – це не окреме завдання. Безпекова культура може і повинна розвиватися відповідно до більш загальної шкільної культури.

Література до розділу

1. Alexander, D. (1990). Behavior during earthquakes: A Southern Italian example. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 8 (1), 5–29.
2. Vallinkoski, K. K., & Koirikivi, P.-M. (2020). Enhancing Finnish basic education schools' safety culture through comprehensive safety and security management. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, Vol. 6, № 2, 103–115. DOI: 10.1080/20020317.2020.1720069.

Під час підготовки розділу використано такі ресурси:

- <https://www.dsns.gov.ua/>
- <https://www.nato.int/cps/uk/natohq/index.htm>
- <https://www.ctif.org/news/panic-and-human-behavior-fire-emergency-situations>
- https://webgate.ec.europa.eu/chafea_pdb/assets/files/pdb/2006212/2006212_deliverable_10_recommendations_and_guidelines_hospital_received
- <https://ergo-plus.com/25-signs-you-have-an-awesome-safety-culture/>
- <https://www.aplu.org/projects-and-initiatives/research-science-and-technology/task-force-laboratory-safety/>
- https://www.coe.int/t/dg4/majorhazards/ressources/virtuallibrary/materials/Others/NATO_Guidance_Psychosocial_Care_for_People_Affected_by_Disasters_and_Major_Incidents.pdf

Виробничо-практичне видання

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ**

Методичні рекомендації

*Укладачі: Віталій Миколайович Духневич,
Зінаїда Феодосіївна Сіверс*

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Е-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 08.12.2022 р. Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 2,3